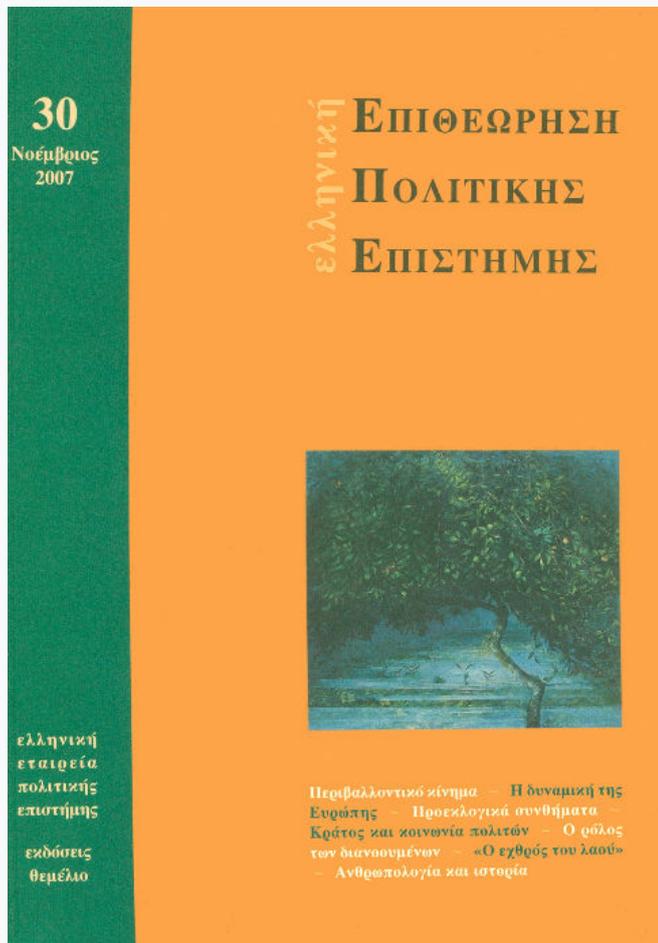

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 30 (2007)

Κράτος και κοινωνία πολιτών : από το παλιό στο νέο παράδειγμα;

Νίκος Μουζέλης

doi: [10.12681/hpsa.14429](https://doi.org/10.12681/hpsa.14429)

Copyright © 2017, Νίκος Μουζέλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουζέλης Ν. (2017). Κράτος και κοινωνία πολιτών : από το παλιό στο νέο παράδειγμα;. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 107-114. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14429>

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ. ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ;

Νίκος Μουζέλης*

Το άρθρο του Γιάννη Βούλγαρη «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;»¹ συνιστά σημαντική συμβολή στην πολιτική κοινωνιολογία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η κριτική που ασκεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, σε ό,τι αφορά το κράτος και την κοινωνία των πολιτών, βασιίζεται σε βαθιά γνώση των σχετικών θεμάτων. Είμαι σίγουρος πως θα οδηγήσει σε έναν σημαντικό διάλογο στον χώρο των πολιτικών επιστημών.

Από την άλλη μεριά, όμως, σε μια προσπάθεια υπέρβασης της συμβατικής πολιτικής ανάλυσης, ο συγγραφέας υπεραπλουστεύει τα πράγματα –σε βαθμό που μερικά από τα συμπεράσματά του είναι προβληματικά.

Η βασική θέση του Βούλγαρη είναι πως το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» –δίπολο επάνω στο οποίο στηρίζονται οι περισσότερες αναλύσεις του ελληνικού πολιτικού συστήματος– είναι ξεπερασμένο. Τονίζει στο άρθρο του πως μια έννοια όπως η κοινωνία πολιτών μπορεί να ορισθεί μόνο «στο πλαίσιο του θεωρητικού λόγου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και της στρατηγικής δράσης την οποία καλείται να υπηρετήσει».² Συμφωνώ απόλυτα. Μόνον που ο συγγραφέας δεν λαμβάνει υπόψη του αυτή τη διαπίστωση όταν κρίνει έννοιες που συνδέονται με το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Το επιχείρημα που θα αναπτύξω είναι πως, για να εξετάσουμε το παραπάνω δίπολο, πρέπει να το εντάξουμε στον συγκεκριμένο προβληματισμό βάσει του οποίου αναπτύχθηκαν οι έννοιες της υπερτροφικότητας και της ατροφικότητας. Αυτός ο προ-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο London School of Economics.

1. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 5-33.

2. Στο ίδιο, σ. 18.

βληματισμός αναφέρεται σε μια μακρο-ιστορική συγκριτική ανάλυση της ελληνικής αναπτυξιακής τροχιάς σε σχέση με εκείνη των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών που ξεκίνησαν την εκβιομηχάνισή τους πολύ νωρίτερα.

Βέβαια, πολλές από τις μελέτες που βασίζονταν σε μια νεο-μαρξιστική πολιτική οικονομία είχαν διάφορες αδυναμίες. Μία εξ αυτών ήταν πως η σύγκριση «ελληνική ημιπεριφέρεια-καπιταλιστικό κέντρο» γινόταν κατά έναν ι-δεοτυπικό, αφηρημένο τρόπο. Οι μακρο-συγκρίσεις δεν στηρίζονταν ούτε σε συστηματική ιστορικο-εμπειρική έρευνα ούτε ήταν απαλλαγμένες από τυποποιημένες φόρμουλες όπως η «ανάπτυξη της υπανάπτυξης», ο «δύσμορφος καπιταλισμός» κ.λπ.

Για να ασκήσει όμως κανείς σωστή κριτική αυτών των θεωριών σε ό,τι αφορά το κράτος και την κοινωνία πολιτών, δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε μια ελληνοκεντρική προσέγγιση, όπως αυτή του Βούλγαρη. Πιο συγκεκριμένα, δεν είναι δυνατόν να αξιολογήσει κανείς αν το κράτος είναι υπερτροφικό ή όχι, αν η κοινωνία πολιτών είναι αδύναμη ή ισχυρή, εκτός ενός θεωρητικού πλαισίου μακρο-ιστορικής σύγκρισης. Η αποτελεσματική κριτική των νεο-μαρξιστικών αναλύσεων στην Ελλάδα και σε άλλες ημι-περιφερειακές κοινωνίες προϋποθέτει να λάβει κανείς υπόψη του συστηματικές διαφορές μεταξύ της πρώιμης και της ύστερης ανάπτυξης. Τέτοιου είδους σοβαρές αναλύσεις υπάρχουν στην ιστορική μακροκοινωνιολογία, παρότι δεν είναι πια της μόδας. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, το σχετικό υλικό είναι φτωχό σε αντίθεση με άλλες χώρες για τις οποίες η βιβλιογραφία είναι πιο πλούσια.

Αν λάβουμε υπόψη μας τα παραπάνω, το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» δεν είναι τόσο ξεπερασμένο όσο υποστηρίζει ο Βούλγαρης. Πιο συγκεκριμένα:

1. Η ΚΡΑΤΙΚΗ «ΥΠΕΡΤΡΟΦΙΑ»

Ο Βούλγαρης αμφισβητεί, τουλάχιστον εν μέρει, την έννοια της υπερβολικής διόγκωσης της δημόσιας διοίκησης στον 19ο αιώνα. Στηριζόμενος, για παράδειγμα, σε μια μελέτη του Κ. Κωστή, υποστηρίζει πως «κάθε νέο κράτος, όπως ήταν τότε το ελληνικό, έχει ένα “κόστος εγκατάστασης” και αυτό λειτουργεί ως έκτακτη και αιτιακή σχέση διόγκωσης».³

Αλλά, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τόσο το «κόστος εγκατάστασης» που

3. Στο ίδιο, σ. 28.

μπορεί να εξηγήσει τον κρατικό γιγαντισμό. Είναι μάλλον η εμπορικοποίηση της γεωργίας και η ραγδαία αστικοποίηση σε ένα πλαίσιο όπου η καπιταλιστική βιομηχανία ήταν εξαιρετικά καχεκτική. Σε αυτό το πλαίσιο, η διόγκωση της κρατικής μηχανής ήταν ο μόνος τρόπος απασχόλησης του κόσμου που συνέρρεε στα αστικά κέντρα: «Στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1870 η αναλογία δημοσίων υπαλλήλων σε κάθε 10.000 πληθυσμού ήταν σχεδόν επαπλάσια σε σύγκριση με το Ηνωμένο Βασίλειο».⁴ Την ίδια βέβαια κρατική διόγκωση βλέπουμε σχεδόν σε όλες τις κοινωνίες της ύστερης ανάπτυξης. Και τη βλέπουμε να εντείνεται μέχρι σήμερα, αφού κάθε κυβέρνηση, για να εξασφαλίσει ψήφους, προσλαμβάνει υπαλλήλους ανεξάρτητα από τις ανάγκες της δημόσιας διοίκησης.

2. ΟΙ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΤΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στο τελευταίο μέρος του άρθρου του, ο Βούλγαρης προσπαθεί να ασκήσει κριτική σε ένα άλλο «στερεότυπο» του παλαιού παραδείγματος: στη διαπίστωση πως το κράτος είναι υπερτροφικό και συγχρόνως υπερβολικά αδύναμο. Έτσι, κατά τον συγγραφέα, το ελληνικό κράτος έχει μεν «περιορισμένη ικανότητα συντονισμού της κοινωνίας» αλλά, και συγχρόνως, έχει τη «δεσποτική ικανότητα» (δεσποτική όχι με την έννοια της αντιδημοκρατικής) να κατευθύνει τη χώρα αποτελεσματικά σε «κρίσιμες συγκυρίες».⁵

Ο διαχωρισμός όμως μεταξύ της συντονιστικής και δεσποτικής ικανότητας είναι προβληματικός. Πρώτον, πολύ συχνά η συντονιστική ανικανότητα συνδέεται με τη δεσποτική ανικανότητα. Για παράδειγμα, το φιάσκο του ελληνο-τουρκικού πολέμου στα τέλη του 19ου αιώνα οφείλονταν σε συντονιστική ή σε δεσποτική ανικανότητα; Προφανώς είχε σχέση και στις δύο διαστάσεις της κρατικής αδυναμίας. Δεύτερον, πώς μπορεί να αξιολογήσει ποιοτικά ή ποσοτικά τον βαθμό της κρατικής δεσποτικής ικανότητας; Προφανώς στις επιτυχίες (π.χ. ο ελληνο-αλβανικός πόλεμος) θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει παταγώδεις αποτυχίες, όπως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Και, τρίτον, από μια συγκριτική σκοπιά, στη βάση της σχετικής βιβλιογραφίας γύρω από τη συγκρότηση και ανάπτυξη του κράτους σε χώρες ύστερης

4. Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 42.

5. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», *ό.π.*, σ. 33.

ανάπτυξης, φαίνεται ξεκάθαρα πως το κράτος στην ημιπεριφέρεια, σε σχέση με το κράτος στο κέντρο, είναι εξαιρετικά αδύναμο και στη συντονιστική και στη δεσποτική του διάσταση. Και αυτό οφείλεται στον τρόπο αλλά και στο timing της εκβιομηχάνισης των πρώτων.⁶

3. Η ΑΤΡΟΦΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Α. Ο Βούλγαρης μας δίνει τέσσερις ορισμούς της κοινωνίας πολιτών: του Άνταμ Σμιθ, του Τοκβίλ, του Χέγκελ και του Γκράμσι. Δεν αναφέρεται όμως στον ορισμό που κυριαρχεί σήμερα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, και στη χώρα μας και στο εξωτερικό. Ο ορισμός αυτός εννοιολογεί την κοινωνία πολιτών σαν έναν τρίτο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς. Ως χώρος που δεν λειτουργεί ούτε στη βάση της κομματικοκρατικής λογικής ούτε σε εκείνη της αγοράς. Έτσι μπορεί να λειτουργήσει σαν αντίβαρο στον κομματικοκρατικό σύστημα αλλά και σαν αντίβαρο στις δυσλειτουργίες της αγοράς.⁷

Αφού ο παραπάνω ορισμός είναι τόσο κεντρικός στη σχετική βιβλιογραφία, γιατί δεν αναφέρεται από τον Βούλγαρη; Νομίζω για δύο λόγους: πρώτον, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως οι κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας ακολουθούν την τοκβιλιανή παράδοση. Επικεντρώνουν την προσοχή τους στη σχέση «κοινωνία πολιτών-κράτος» και όχι στη σχέση «κοινωνία πολιτών-αγορά». Εναντίον αυτής της μονομερούς προσέγγισης, ο Βούλγαρης υποστηρίζει πως η κοινωνία πολιτών «δεν μπορεί να εννοιολογηθεί και να αναλυθεί έξω από τις σχέσεις με το κράτος και την αγορά».⁸ Αυτή η διαπίστωση, όμως, ανοίγει ήδη ανοικτές πόρτες –αφού ο ορισμός του τρίτου χώρου μας οδηγεί αναγκαστικά στο να εξετάσουμε τις σχέσεις της κοινωνίας πολιτών και με το κράτος και με την οικονομία.

Ο δεύτερος λόγος για τη μη αναφορά του συγγραφέα στην κοινωνία πολιτών ως τρίτου χώρου έχει να κάνει με την προσπάθειά του να δώσει μεγάλη έμφαση στις «κακές», σκοτεινές πλευρές της κοινωνίας των πολιτών,

6. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιπεριφέρεια*, ό.π., σ. 29-134.

7. Βλ. Νίκος Μουζέλης, *Από την Αλλαγή στον Εκουγχρονισμό. Κριτικές παρεμβάσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

8. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», ό.π., σ. 30.

πλευρές που την καθιστούν λιγότερο καχεκτική. Έτσι, τα διάφορα οικονομικά συμφέροντα δεν εντάσσονται στη σφαίρα της αγοράς αλλά στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών.

Β. Αυτό μας οδηγεί σε μια άλλη διάσταση της ανάλυσης του Βούλγαρη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως στην ελληνική βιβλιογραφία η κοινωνία πολιτών αναφέρεται ως «καλή» ενώ το κράτος ως «κακό». Έτσι ξεχνάμε τα διάφορα συντεχνιακά και οικονομικά συμφέροντα που διαβρώνουν και ιδιοποιούν διάφορες κρατικές λειτουργίες.

Το πρόβλημα εδώ είναι πως υπάρχουν, όπως σωστά τονίζει ο Βούλγαρης, πολλές εννοιολογήσεις της κοινωνίας πολιτών και πως καθεμιά συνδέεται με συγκεκριμένη προβληματική. Από αυτή την σκοπιά, δεν μπορεί να πε κανείς πως η μία είναι πιο σωστή από κάποια άλλη –εξαρτάται σε ποιον προβληματισμό εντάσσεται η κάθε μία. Όσοι αναφέρονται μόνο στη θετική πλευρά της κοινωνίας των πολιτών κινούνται σε ένα καθαρά κανονιστικό πλαίσιο. Βλέπουν την κοινωνία πολιτών σαν ένα όραμα για το οποίο αξίζει κανείς να αγωνιστεί. Από την άλλη μεριά, μπορεί να τη δει κανείς σαν έναν εμπειρικά καθορισμένο χώρο όπου υπάρχουν οργανώσεις που, από τη μία πλευρά, δεν ακολουθούν μια κρατικοκομματική ή αγοραία λογική, από την άλλη, όμως, έχουν έναν «κακό» προσανατολισμό (π.χ. ρατσιστικές οργανώσεις). Σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρης μιλάει για λογικές που έχουν ως κριτήριο «τη δυνατότητα δημοκρατικής γενίκευσης» (η φτωχή πλευρά της κοινωνίας των πολιτών) και αντιμαχόμενες λογικές που λειτουργούν στη βάση δημοκρατικής συνείδησης.

Προσωπικά, όταν χρησιμοποιώ τον μη κανονιστικό ορισμό, προτιμώ τον διαχωρισμό μεταξύ οργανώσεων που έχουν ένα επιμεριστικό προσανατολισμό και οργανώσεων που έχουν ένα μη επιμεριστικό καθολικό χαρακτήρα.⁹ Η προτίμησή μου για την τελευταία διάκριση στηρίζεται στο ότι μπορούμε να μιλάμε για οργανώσεις (επιμεριστικές ή μη) που λειτουργούν σε προδημοκρατικά/προκοινοβουλευτικά πλαίσια. Για παράδειγμα, στην απολυταρχική Ευρώπη υπήρχε μια σχετικά αυτόνομη αριστοκρατία που λειτουργούσε, κυρίως στην Αγγλία, σαν αντίβαρο στις δεσποτικές τάσεις του μονάρχη. Αυτή η ισορροπία μεταξύ αριστοκρατίας και θρόνου, ισορροπία που δεν υπήρχε, λόγω χάρη, στην οθωμανική επικράτεια, ήταν ένας από τους βασικούς

9. Βλ. Νίκος Μουτζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, Μεταμεσοονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2002.

παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών στη Δυτική Ευρώπη.¹⁰

4. Ο ΓΚΡΑΜΣΙΑΝΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Από τους τέσσερις ορισμούς που αναφέρει στο άρθρο του ο Βούλγαρης, προτιμά την γκραμσιανή εννοιολόγηση. Κατά τον συγγραφέα, ο Γκράμσι «εξετάζει την κοινωνία των πολιτών ως ένα σύμπλεγμα θεσμών, διαδικασιών και πρακτικών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και εξασφαλίζεται η συναίνεση των κυριαρχούμενων, πέρα και πριν από τη στενά καταπιεστική λειτουργία του κράτους. Ταυτόχρονα και αντίρροπα, η κοινωνία πολιτών είναι ένας τόπος οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας, της δύναμει ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων». Έτσι «συνυπάρχουν ανταγωνιστικά η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση».¹¹

Το πρόβλημα με τον παραπάνω ορισμό είναι πως αυτή η έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι τόσο ευρεία που περιλαμβάνει όλων των ειδών τις πρακτικές και συμφέροντα. Και αυτό γιατί η λογική της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων και η λογική της αμφισβήτησής της υπάρχει σε όλους τους θεσμικούς χώρους της νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνίας. Είτε πρόκειται για τον οικονομικό, τον πολιτικό (με την ευρεία έννοια του όρου), τον θρησκευτικό, τον εκπαιδευτικό –παντού υπάρχουν πρακτικές που στοχεύουν στην αναπαραγωγή της ηγεμονίας καθώς και πρακτικές που στοχεύουν στην ανατροπή της. Έτσι, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών συμπεριλαμβάνει όλα και τίποτε. Και είναι ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο που στο κείμενο του Βούλγαρη δεν είναι ποτέ σαφές τι ακριβώς ανήκει στην κοινωνία των πολιτών και τι όχι.

Παράδειγμα: «Στις κοινωνίες της εποχής εκείνης [19ος αιώνας] τα κόμματα και οι παρατάξεις αποτελούσαν ασφαλώς θεσμούς και υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών».¹² Αλλά αν τα κόμματα στον 19ο αιώνα αποτελούσαν υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών, τι γίνεται σήμερα; Είναι και τα σημερινά κόμματα υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών; Και αν τα κόμματα

10. Βλ. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, 1974 και Verso, Λονδίνο 1979.

11. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς εξανασφάλιση», *ό.π.*, σ. 19.

12. Στο ίδιο, σ. 24.

τα είναι μέρος της κοινωνίας των πολιτών, τι γίνεται με τα οικονομικά συμφέροντα; Αν, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Βούλγαρης, και τα κόμματα και τα οικονομικά συμφέροντα είναι μέρος της κοινωνίας των πολιτών, τι μένει απέξω;

5. ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Όσο για τις πελατειακές σχέσεις, ο Βούλγαρης τονίζει πως δεν είναι δυνατών, όπως γίνεται στο δίπολο «υπερτροφικό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών», να εξηγήσει κανείς τις σχέσεις του πρώτου με τη δεύτερη στη βάση των πελατειακών δικτύων. Συμφωνώ με αυτό. Υπάρχουν όντως δομικά προσδιορισμένοι διαχωρισμοί και ρήγματα που έχουν λιγότερο να κάνουν με πελατειακά μορφώματα και περισσότερο με ταξικές συγκρούσεις και κοινωνικές αντιπαλότητες. Αλλά αυτή η διαπίστωση δεν έχει καμιά πρωτοτυπία.¹³

Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο ακραίες προσεγγίσεις στο θέμα των πελατειακών σχέσεων. Η πρώτη είναι αυτή της κλασικής εργασίας του Κ.Ρ. Legg¹⁴ που προσπαθεί να εξηγήσει τα πάντα στην ελληνική σκηνή βάσει δικτύων πάτρωνα-πελάτη. Στο άλλο άκρο, έχουμε διάφορες μαρξιστικές προσεγγίσεις που θεωρούν τις πελατειακές σχέσεις ως επιφαινόμενα ταξικών αγώνων. Ο Βούλγαρης υποστηρίζει πως, στην ελληνική περίπτωση, η έννοια των πελατειακών δικτύων σε ό,τι αφορά τις σχέσεις κοινωνία πολιτών-κράτος, προσεγγίζει την ακραία περίπτωση του Legg. Διαφωνώ με αυτό. Νομίζω πως οι περισσότερες μελέτες βρίσκονται κάπου στη μέση.

Όλα τα παραπάνω δεν αμφισβητούν τη διαπίστωση πως οι πελατειακές σχέσεις εξακολουθούν να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στον ελληνικό πολιτικό χώρο. Ούτε ακυρώνουν την επισήμανση ότι τα κόμματα στην αντιπολίτευση μαζικοποιήθηκαν χωρίς να αμβλύνουν τα πελατειακά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά τους. Βέβαια, υπάρχει και το σύνθετο επιχείρημα πως η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις δεν χαρακτηρίζουν μόνο τις ημιπεριφερειακές κοινωνίες αλλά και τις δυτικοευρωπαϊκές, ανεπτυγμένες κοινωνίες. Όμως, από συγκριτική σκοπιά, μπορεί κανείς να διαπιστώσει πως υπάρχουν ποιοτικές διαφορές. Στη Δυτική Ευρώπη, η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη ισχυρών εργατικών οργανώσεων οδήγησαν στην περιθωριοποίηση της εκτε-

13. Βλ. Ν. Mouzelis, «Class and Clientistic Politics: The case of Greece», *Sociological Review*, Νοέμβριος 1978.

14. Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford 1969.

ταμένης διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων του ancien regime. Στην Ελλάδα, παρά την εκβιομηχάνιση, αυτό δεν συνέβη.

Συμπερασματικά, από μια μακρο-ιστορική, συγκριτική σκοπιά, νομίζω πως στην Ελλάδα το κράτος είναι υπερτροφικό, η κοινωνία πολιτών (σαν ένας τρίτος χώρος που δεν λειτουργεί ούτε στη βάση της κομματικοκρατικής λογικής ούτε στη βάση οικονομικών συμφερόντων) είναι ατροφική και οι πελατειακές σχέσεις εξακολουθούν να παίζουν κεντρικό ρόλο στο πολιτικό σύστημα. Αν υπάρξει νέο παράδειγμα στην ελληνική πολιτική κοινωνιολογία, αυτό θα επιτευχθεί μέσω μιας συγκριτικής μακρο-ανάλυσης του πολιτικού γίνεσθαι.

SPYROS ECONOMIDES
PETER WILSON

**Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

SPYROS ECONOMIDES
PETER WILSON

**Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ
ΣΧΕΣΕΙΣ**

ISBN 978-960-310-328-8
Σελίδες 320

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr